

СВОЄРІДНІСТЬ АВТОРСЬКОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СЮЖЕТУ ПРО РОКСОЛАНУ В РОМАНАХ МИКОЛИ ЛАЗОРСЬКОГО «СТЕПОВА КВІТКА» І ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «РОКСОЛАНА»

У статті представлено компаративний аналіз сюжетів двох відомих в українській літературі ХХ століття романів про долю Роксолани П. Загребельного «Роксолана» та М. Лазорського «Степова квітка». Проведено порівняльний аналіз цих творів в аспектах авторської інтерпретації теми, сюжетоскладання, особливостей психологізму, образотворення тощо.

Ключові слова: сюжет, образ, портрет, діалог, композиція

В українській літературі образ Роксолани активно почали інтерпретувати з 60-х років ХІХ століття, коли з'являється політично-історична драма Гната Якимовича «Роксоляна» (1869). Образ Роксолани та сюжет про драматичну долю української бранки, яка стала відомою на весь світ султаною, своєрідно інтерпретувалися також письменниками ХХ століття. Серед них найцікавіші варіації художнього осмислення долі Роксолани представили Микола Лазорський у романі «Степова квітка» та Павло Загребельний у романі «Роксолана», втілюючи своє авторське бачення розгортання відомого сюжету.

Правомірною є думка О. Мишанича, який зазначає: «Кожен з авторів по-своєму бачив і малював цей образ, спираючись лише на історичний факт, що Роксолана була полонянкою-українкою і дружиною Сулеймана Пишного» [12, с. 83]. Проте, видається цікавим зіставити авторські концепції потрактування відомого сюжету та образу Роксолани у романах М. Лазорського та П. Загребельного, виявити індивідуальність художнього мислення та стилю кожного з письменників, які працювали і творили в один час.

Микола Лазорський, інтерпретуючи відомий сюжет про Роксолану, намагається вписати його в історичний контекст і більш детально показати передусім історичні події у ХVІ ст. Науковець П. Ковалів акцентує на тому, що Микола Лазорський уміє чудово змальовувати дошкульність чужого панування над українським народом та його наслідки: брак одностайності як між селянами-хліборобами, міщанами, козаками і духовенством, так і між українською старшиною і магнатами, нащадками князів Русі-України. Не менш вдалим виявився творчий задум письменника щодо інтерпретації сюжету про українську бранку Роксолану [9].

Дослідниця О. Барабанова висуває думку, що у романі Павла Загребельного «основну увагу зосереджено не на приватній долі героїні, а на психології особистості, взятій у широкому історичному контексті. Таким чином письменник створює узагальнений образ української жінки. Психологічна майстерність П. Загребельного виявляється перш за все в авторських характеристиках» [3, с. 17].

Микола Лазорський робить Роксолану донькою козацького сотника Виговського: «Тихо було і в Санджарах, і в широкому подвір'ї пана сотника Виговського, і в його світлицях, де жила в затишку донька Настуся зі своєю тьотою» [8, с. 56]. Павло Загребельний більше акцентує увагу на історичній правді: «Лександра, щоб дошкуляти своєму безрідному попикові, звала себе князівною, та й ще дратувала його тим, буцім і Настася не його донька, бо ж за дев'ять місяців до її народження по зимовій пороші наскочив на рогатинські ліси з ловецькою громадою сам король польський Зигмунт і трапилася йому перед очі тоді вона, Лександра княж-двірська (з села Княж-Двір), і вподобав її король» [8, с. 63], але письменник також дещо домислив походження Настусі. Прикарпатські вчені висунули версію про подільське походження султани, яка народилася в Чемерівцях, а згодом переїхала з батьком (мати рано померла) до Рогатина, якого перевели тоді на служіння до церкви Святого Духа. Американська дослідниця османського періоду Леслі Пірс стверджує, що в Рогатині досі спостерігається скупчення рудоволосих людей. Саме таке золотисто-червоного кольору волосся мала Роксолана: «Настася успадкувала від батька вогнисте волосся, а від матері – сліпучо-білу шкіру, ніжну й шовковисту» [8, с. 18]. Дослідниця О. Шутко зазначає, що людей з таким «вогнистим» кольором волосся характеризують як активних, цілеспрямованих та наполегливих [14].

У романі Миколи Лазорського на перший план художньої рецепції виходить історична площина та події, що і зумовило своєрідність авторського індивідуального стилю: події описуються стисло, об'єктивно. На початку роману письменник оповідає про невдалу битву українських православних магнатів проти литовсько-польського панства. Подаються ретроспекції – історичні довідки подій. Наприклад, весь XX розділ роману присвячено повстанням Косинського в 1586 році, Наливайка, який потрапив у полон біля Лубен і загинув у Варшаві [9, с. 236]. Письменник наводить доволі розлогі відомості про князя Михайла Глинського: «Сам князь Михайло ще більше дбав про заселення степових просторів: за його часів тих займищ було вже й досить густо. Він же клопотався і про укріплення великих селищ та міст від навали ординців» [8, с. 11], про Олександра Вишневецького: «Другим колонізатором був староста Канівський та Черкаський — Олександр Вишневецький, магнат і нащадок Володимира Великого. Оселився на Лубенщині в кінці 15-го століття. За його часів залюднено Засульську та Запсьольську округи. Колонізація зростала з року в рік і йшла назустріч до вже заселених пунктів Заворксянського регіону» [8, с. 12]. Автор оповідає про жорстоке ставлення до України з боку литовців: «Одного дня король Жигимонт видав декрет, яким наказував всім русинам опустити чільні посади при Вавельському дворі. Не обійшов навіть і впливового при дворі маршалка князя М. Глинського: почесну посаду маршалка король передав польському шляхтичу Яну Забжезинському. Став докучати

старостам київському та каневському Івану Глинському, берестейському старості Василю Глинському – обом братам князя Михайла, тоді ж наказав арештувати новгородського воєводу Гаштовта, найкращого приятеля князя Михайла, а з ним разом і великокняжого конюшого Мартина Хребтовича та Олександра Ходкевича» [8, с. 39].

Павла Загребельного більше цікавить психологічне розкриття образу Роксолани, що зумовлює втілення трагічного конфлікту, її образ представляє долю народу і в цьому виявляється його історична проекція з минулого на сучасність. Тому схилиємося до думки, що П. Загребельний через постать Роксолани найяскравіше відобразив феномен роксоланізму, ніби спрямовуючи її образ на сучасний стан України [7, с. 51]. Варто відмітити, що П. Загребельний інтерпретує образ по-своєму, прагнучи повернути її з міфології, легенди до глибинного психологічного осмислення трагедії «подвійного» життя жінки-рабині і, водночас, жінки-султанші.

Микола Лазорський, зображуючи Роксолану, велику увагу звертає на її релігійність, побожність, яка є рисою українців: «Отож, моя перепеличко, давай обміняємося хрестами та будемо навіки сестрами» [8, с. 97]; «Передай панотцю, що Роксоляна однакова, якою була в Україні, така й зараз: богобоязна і в серці носить божественне ім'я Христа» [8, с. 190]. Роксолана, вже будучи султаною, не полишала рідну Україну. Автор вказує на національний аспект образу героїні: «Передай оцей капшук з золотом панотцю Ізидору, а другого для ... січової церкви. У них в кошу є така церква святої Покрови...» [8, с. 166]. Письменник оминає детальне зображення образу Роксолану, тільки іноді наводить стислі характеристики, використовує порівняння, створюючи легкий, ніжний образ бранки з України: «райська пері» [8, с. 164], «яка ти мудра» [8, с. 165], «мудру панночку» [8, с. 165], «легкопера ластівка» [8, с. 163], «вона підвелась і стояла перед султаном у серпанковому вбранні, легкому, як зефір й делікатному, як пухка небесна хмаринка» [8, с. 166], демонструє її непідкореність: «Зроблю, зроблю все, аби тільки дали мені волю, аби випустили з золотої клітки» [8, с. 165], освіченість: «його цікавила ця панна ще й небуденною вдачою: розумом, охотою до книг, знанням мов, тобто всім тим, що він звик бачити лише серед чоловіків і аж ніяк жінок. Тому він дослухався пильненько до того, що вона говорила» [8, с. 86]. Автор, більшою мірою, наводить дії Роксолани, як вона себе поводить: «в усяких, покищо дріб'язкових, справах вона завжди брала гору, були навіть випадки, коли вона тамувала войовничий запал султана, тамувала лагідно, вміло так, як наказувала те їй лагідна її вдача» [8, с. 190]. Микола Лазорський звертає увагу на материнські почуття султани, що також є ознакою українського менталітету: «Роксоляна мов би стала не та, якою її знала Оксана. Це була вовчиця, розлютована вовчиця, яка наявно бачила велику небезпеку для свого вовчяти» [8, с. 206].

У Павла Загребельного була інша мета – розкрити психологію особистості Роксолани. Важливим тут є внутрішній конфлікт, який виявляється у сильному характері героїні і неминучістю долі. В якості протесту невідворотним подіям, письменник наводить суїцидальні мотиви: «може й справді б оце кинутися з кадриги і втопитися навіки» [8, с. 8], які згодом переростають у стан роздвоєності душі. Роксолана протягом всього життя страждала від єдиного питання, яке не полишало її навіть у снах: «хто вона – Хуррем, чи Настася?» [8, с. 106]. Як і Микола Лазорський, Павло Загребельний робить акцент на освіченості Настусі: «Після купелі Настася почувалася ніби новонародженою. Омиваєтесь і очищаєтесь у купелі, в її світлих водах... Не могла згадати, як воно там. Хіба що з книги Іова: «Нащо дано світло чоловікові, якого путь закрита і якого бог оточив пільмою» [8, с. 45], письменник наводить листи до султана, мовлення яких насичене порівняннями, епітетами, глибокою чутливістю, які показують тонку душевну організацію Хуррем: «Нині мене, Вашу рабиню, приємним ставленням володаря, котре викликає безмежну радість, і Вашим чесним листом, ароматним, як мускус, піднесли з пороку забуття, бо зволили в своїм царським щасливим часі подбати, щоб лист дійшов до мене і ущасливив мене. А якої чистої щедрості його сторінки! Голова увінчана короною, а благословенні стопи – бісерними коштовностями й рубіновими барвами. Витіснив ваш лист криваві сльози з моїх заплаканих очей, сповниши їх світлом, а в тужливе серце влив радість» [8, с. 88], на материнських почуттях Роксолани, яка за будь-яку ціну хотіла врятувати всіх своїх дітей, адже, за законом Фатіха, вижити мав тільки один син, про який вона знала і через те мучилася все життя: «...її ж сини мали бути вбиті. І ні знищити, ні забути, ні змінити закон Фатіха, бо він став уже звичаєм, а за звичаєм – давність і найбільша сила. Роксолана ждала, коли зможе переважити навіть ту страшну силу» [8, с. 281]. А питання щодо глибокого патріотизму, який виражався в почутті туги за Україною: «Чому не залишився Баязид у Рогатині, коли посилала його туди ще малим? І чому не послала його з Гасаном знов у свою землю? Може б, загубився там, як Гасан» [8, с. 368], прагненням всіляко допомогти і захистити від турецької навали рідну землю, залишається під великим сумнівом у дослідників. Питання релігійності Роксолани також залишається відкритим. Павло Загребельний (як і Микола Лазорський) робить Роксолану глибоко віруючою людиною: «Не чіпай! – гукнула Настася.– Ти його мені вішав? Вхопилася за хрестик, мов за свою душу. Вискочила з купелі, тріпнула довгими червонястими косами, ніби аж обпалила євнуха» [8, с. 45], насправді Анастасія Лісовська була християнкою, бо рабинями не могли стати мусульманки, але невдовзі Роксолана сама прийняла іслам за власним бажанням. Письменник так описує цю подію: «Коли мовчазний султан брав тіло малої рабині, вона щосили захищала й оберігала свою душу, яку прикривала золотим хрестиком. Тепер мала поступитися і душею, принаймні для очей сторонніх. «Де мої діти,

там і душа», – сказала Хуррем султанській матері, попросивши поставити її перед кадієм Стамбула в Айя-Софії. Підняла вказівний палець правої руки, палець визнання, і прийняла іслам» [8, с. 104].

В романі «Степова квітка» письменник подає образ султана Сулеймана, уникаючи деталей: «Перед нею був високий молодий чоловік з чорною бородою й чорними, як вуглини, очима, матовими щоками й таким же чолом, на яке було трохи насунуто білу чалму» [10, с. 168], але складається враження, що автор намагався показати султана не тільки як історичну постать, а й людину: «глянула на великого султана, пана над панами, владаря всього людства, пана над вірними й невірними, переможця білих гяурів, охоронця покою мусульманського народу. Через мить почув чітку, приємну для вуха мову:

— Я полонянка вашої величності, живу тут, в гаремі з примхи нещасливої моєї долі... Султан зсунув брови й грізно спитав:

— Хто смів надокучати тобі, полонянку, в моєму палаці й робити тебе нещасливою?» [10, с. 168]. З першого ж дня Настася зачарувала султана, його кохання до неї було безмежне, жертвенне, що також характеризує його як особистість, а не як жорсткого правителя, цікавого лише з історичного боку: «Султан, мов кам'яна баба з степових курганів, сидить без руху й навіть очі примружив: сидить, бо лікар сказав, що треба сподіватися катастрофи кожної хвилини. Султан молить Аллаха дарувати життя молодій ще султанші, просить краще взяти його, султана, німічне життя» [10, с. 328].

Павло Загребельний, заглиблюючись у психологію, розкрив образ султана Сулеймана в романі «Роксолана». Під час першої зустрічі Хуррем із султаном Сулейманом Павло Загребельний зображує його як величного падишаха: «А султан тим часом сідав на свій гаремний трон – високий, весь у блиску золота, сам теж весь у золоті, в широчезних, до самої землі, важких од золотого ткання халатах, у неймовірно високому тюрбані» [8, с. 48]. Тут у письменників наявна розбіжність в описі султана. Вже згодом Павло Загребельний наводить вірші султана до своєї коханої, написані поетичною мовою: «Повторював я безліч разів: «Пошийте моїй коханій плаття. Зробіть із сонця верх, підкладкою поставте місяць, із білих хмар наскуб'ють пуху, нитки зсукайте з морської синяви, пришийте гудзики з зірок, а з мене петельки зробіть!» [8, с. 104].

Дослідниця Світлана Луцій, визначаючи жанр роману Миколи Лазорського, зазначає, що письменник дотримується своєї художньої манери, подавши історичний контекст. Його роман більше про історичні події на Україні і в світі, ніж про долю Роксолани, образ якої автор подав лаконічно, не заглиблюючись в її психологію [11]. О. Мишанич справедливо спостеріг: «Лише інколи вдаючись до невеликих історичних екскурсів, М. Лазорський художньо відтворив ту напружену обстановку в Україні середини й другої половини XVI ст.,

що привела до вибуху селянсько-козацьких повстань Косинського і Наливайка, готувала ґрунт для народно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького» [12, с. 6].

П. Загребельний поставив перед собою неймовірно складне завдання: не тільки очистити біографію Роксолани від міфів, за якими вона начебто була «кривавою леді Макбет з України», не тільки заперечити думки тих авторів, які підносили неіснуючі добродієства султанші (вона, мовляв, припинила напади ординців, розбудовувала Запорізьку Січ), а й глибоко зазирнути в надра душі героїні. У своєму романі П. Загребельний пішов шляхом психологічної реконструкції біографії героїні [3].

У романі «Степова квітка» Микола Лазорський описує події стисло, лаконічно, уникаючи деталей, з елементами публіцистичності. Автор висвітлює чисельні історичні довідки, зокрема це фрагменти про появу на Полтавщині татарських аулів після розгрому Золотої Орди руськими та литовськими князями, про боротьбу Селіма за владу після смерті батька – Сулеймана, про заснування Байдою Запорозької Січі, утворення Речі Посполитої, повстання Северина Наливайка та Криштофа Косинського, діяльність Мартина Лютера й Ігнатія Лойоли, відповідно про боротьбу католицької церкви з «єретиками», про релігійні міжусобиці в XVI столітті. Ці історичні довідки стають цілісними фрагментами тексту. Автор розповідає про життя і побут таких провідних родин України, як Сангушки, Семашки, Вишневецькі, Глинські, Загоровські та ін. Він аналізує жіночу місію у світовій політиці: йдеться про долю Олени Глинської та Насті Висовської. Олена Глинська стала Московською царицею, а Настя – султаншею [11, с. 111].

У романі «Роксолана» Павло Загребельний, крім історичних подій, доволі детально заглиблюється в образ головної героїні, в її психологізм. Письменник часто звертається до опису портрету Роксолани, що являє собою певну градацію, до чисельних монологів, діалогів, крізь призму яких письменник висвітлює дії героїні, їх обумовленість, її роздуми. Поринаючи у внутрішній світ Хюррем, автор використовує образи-символи, які мають фольклорний характер. Через пісні і легенди простежується зв'язок Настусі з рідною землею. Фольклорний мотив дороги-долі героїні автор порівнює з нелегкою дорогою лелек додому (в легендах старої туркені). Недарма письменник зображує двобій лелек, які хочуть повернутися додому, з хижими анатолійськими орлами. Кривавий шлях лелек символізує страждання головної героїні, а разом з тим страждання України, яка потерпала від нападів осман. На початку роману пісні виявляють трагічне потрясіння Роксолани і приреченість:

«Нехай шуки їдять руки,
А плотиці – біле лице,
Нехай нелюб не любує,
Біле лице не цілує.

Нехай пісок очі точить,

Нехай нелюб не волочить...» [8, с. 2], то повтор легенди про лелек – нестихаюча боротьба добра зі злом. Крізь призму лейтмотивних образів легенди – білих лелечок і чорних орлів постає особиста трагедія Роксолани. Асоціативний повтор легенди нагнітає трагічне аж до його кульмінаційного моменту – смерті Роксолани, коли фольклорний образ лелек сприймається як її прощання в думках з батьківщиною, яку так і не довелось побачити: «Лелеко-лелеко, понеси мене далеко» [8, с. 381].

Микола Лазорський у романі «Степова квітка» і Павло Загребельний у романі «Роксолана», вдаючись до жанру історичного роману, зобразили історичні події, інтерпретували образ Роксолани і створили свій власний авторський міф про життя і долю великої Роксолани у своєму індивідуально-авторському стилі.

Список використаної літератури

1. Андрусів С. Мости між часами : Про типологію історичної прози. *Українська мова і література в школі*. 1997. № 3. С. 14 – 20.
2. Андрусів С. Проблеми національної ідентичності. *Слово і час*. 2006. № 2. С. 18 – 22.
3. Барабанова О. Засоби творення жіночого образу в романі П. Загребельного «Роксолана». *Вісник ЗНУ*. 2008. № 2. С. 16 – 19.
4. Будний В. Порівняльне літературознавство. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 430 с.
5. Велева Т. П. Роль української жінки в історії турецького народу:(матеріали до вивчення твору П. Загребельного «Роксолана») *Наша школа*. 2006. № 1. С. 35 – 37.
6. Гаврильченко О. Невідомий М. Лазорський. *Україна*. 1991. № 24. С. 1.
7. Гром`як Р. Т Літературознавча компаративістика. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТДПУ, 2002. 331 с.
8. Загребельний П. А. Роксолана. Роман. Харків: Євроекспрес, 2000. 640 с.
9. Ковалів П. Два історичні романи Миколи Лазорського. *Визвольний шлях*. 1967. № 2. С. 236 – 238.
10. Лазорський М. Степова квітка. Дніпрова хвиля. Мюнхен, 1965. 364 с.
11. Луцій С. Історичні романи Миколи Лазорського. *Рідний край*. 2016. № 2. С. 109 – 112.
12. Мишанич О. Історичні романи Миколи Лазорського. Повернення. Київ, 1997. С. 81 – 93.
13. Оселедько В. Принципи характеротворення на матеріалі роману Павла Загребельного «Роксолана». *Філологічні обрії: зб. наук. пр.Криворізький державний педагогічний університет і інститут*. 2010. Вип. 4. С. 128 – 131.
14. Шутко О. Роксолана: міфи та реалії. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2015. 272 с.